

Agata Włodarska-Frykowska

Mniejszość rosyjska w życiu społeczno- -politycznym Estonii po 1991 roku

WU WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

POLITOLOGIA

Mniejszość rosyjska w życiu społeczno- -politycznym Estonii po 1991 roku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Agata Włodarska-Frykowska

Mniejszość rosyjska w życiu społeczno- -politycznym Estonii po 1991 roku

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2017

POLITOLOGIA

Agata Włodarska-Frykowska – Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, Instytut Studiów
Politologicznych
90-131 Łódź, ul. Lindleya 3

RECENZENT

Henryk Chałupczak

REDAKTOR INICJUJĄCY

Agnieszka Kałowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Ewa Sivińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/AlexanderMils

© Copyright by Agata Włodarska-Frykowska, Łódź 2017
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08361.17.0.M

Ark. wyd. 18,3; ark. druk. 17,875

ISBN 978-83-8142-008-2
e-ISBN 978-83-8142-009-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

*Za wsparcie i wyrozumiałość
Moim Rodzicom i Markowi
książkę dedykuję*

SPIS TREŚCI

WSTĘP	9
-------	---

Rozdział 1

ETNICZNOŚĆ I MNIEJSZOŚCI NARODOWE W PERSPEKTYWIE BADAWCZEJ	19
1.1. Etniczność	20
1.2. Tożsamość narodowa	21
1.3. Mniejszości narodowe	23
1.4. Polityka etniczna	37
1.5. Etnopolityka	40

Rozdział 2

MNIEJSZOŚĆ ROSYJSKA W OKRESIE TRANZYCJI I TRANSFORMACJI ESTONII	45
2.1. Liczba oraz rozmieszczenie	46
2.2. Struktura demograficzna	59
2.3. Małżeństwa mieszane	61
2.4. Uwarunkowania historyczne	62
2.5. Specyfika transycji i transformacji systemowej Estonii	72

Rozdział 3

STATUS PRAWNY MNIEJSZOŚCI ROSYJSKIEJ W ESTONII	81
3.1. Status w ramach ONZ	82
3.2. Status w ramach Rady Europy	91
3.3. Status w ramach OBWE	97
3.4. Status w ramach prawa krajowego	111

Rozdział 4

MNIEJSZOŚĆ ROSYJSKA W ŻYCIU POLITYCZNYM ESTONII	123
4.1. Uwarunkowania	124
4.2. Rosyjskie elity polityczne	136
4.3. Rosyjskie partie polityczne w Estonii	142
4.4. Mniejszość rosyjska w procesie decyzyjnym	152

Rozdział 5

MNIEJSZOŚĆ ROSYJSKA W ŻYCIU SPOŁECZNYM ESTONII	163
5.1. Uwarunkowania	164
5.2. Proces integracji społecznej	168
5.3. Edukacja mniejszości rosyjskiej	178
5.4. Media rosyjskie w Estonii	187
5.5. Religia i religijność Rosjan	195

Rozdział 6

MNIEJSZOŚĆ ROSYJSKA W PERSPEKTYWIE RELACJI ESTONIA – FEDERACJA ROSYJSKA – UNIA EUROPEJSKA	199
6.1. Uwarunkowania	200
6.2. Mniejszość rosyjska w stosunkach estońsko-rosyjskich	208
6.3. Mniejszość rosyjska wobec procesu integracji europejskiej	225
6.4. Estońskie problemy integracyjne	239
6.5. Mniejszość rosyjska a europeizacja Estonii	244
Zakończenie	251
Russian Minority in Social and Political Life of Estonia after 1991 (Summary)	257
Bibliografia	259
Spis tabel i rysunków	285

WSTĘP

W wyniku wydarzeń o charakterze wewnętrznym oraz międzynarodowym, w 1991 r., po ponad 50 latach przynależności do struktur ZSRR na mapie Europy ponownie pojawiły się trzy niepodległe państwa – Estonia, Litwa i Łotwa. Zmiany o charakterze geopolitycznym były możliwe dzięki zapoczątkowaniu przez M. Gorbaczowa przebudowy i nowego myślenia, nierozdzielnie wiążących się z ewolucją systemu oraz jawnością działań. Zdaniem L. Kołakowskiego, M. Gorbaczow chciał „udoskonalić system, by był zdolny do współzawodnictwa”. W praktyce rozpoczął się proces rozpadu struktur związkowych¹. Każdy kraj zainicjował wprowadzanie reform o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, których realizacja przebiegała równoległe z procesami odrodzenia państw oraz ich tranzycji i transformacji systemowej². Kraje obrały nowy kurs w procesie odbudowy struktur demokratycznego państwa prawa i zerwania z sowiecką przeszłością. Litwa zastosowała określaną w literaturze przedmiotu **strategię dalekiego skoku**, według której przewidywano przygotowanie i uchwalenie nowej ustawy zasadniczej oraz rozwiązywanie kwestii obywatelstwa litewskiego według opcji zerowej, czyli przyznanie obywatelstwa litewskiego stałym mieszkańcom. Na Łotwie Rada Najwyższa zdecydowała o wdrożeniu **strategii krok po kroku**, czyli stopniowego wprowadzania zmian ze względu na znaczącą liczbę

¹ 1 kwietnia 1985 r. M. Gorbaczow zainicjował projekt *pieriestrojki*. Szerzej: A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie*, [w:] *Cultura et polititica. Studia i rozprawy dedykowane Profesorowi Jerzemu Kmiecickiemu*, red. A. Stępień-Kuczyńska, M. Olędzki, Łódź 2006, s. 291–292.

² J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i Estonii*, Warszawa 2004, s. 9.

ludności pochodzenia rosyjskiego, a także ukraińskiego i białoruskiego zamieszkującej na terenie powstałej republiki³.

Estonia, podobnie jak Łotwa, na początku drogi odbudowy struktur autonomicznych zmagiała się z problemem zróżnicowanej struktury narodowościowej ludności. Na początku lat 90. XX w. Estończycy stanowili 61,5% mieszkańców kraju, a Rosjanie 30,3%⁴. Taka sytuacja narodowościowa wymusiła ewolucyjne wprowadzanie reform określanych jako **strategia oczekiwania**⁵. Problematyka związana z mniejszościami narodowymi stała się podłożem wielu kontrowersji w niepodległych republikach bałtyckich.

Współczesne przemiany globalizacyjne utrwalają nowe procesy, które wpływają na unifikację świata, który z jednej strony zmierza do stworzenia globalnej społeczności, z drugiej zaś widoczne są działania o charakterze separatystycznym. Egzemplifikację takich przemian stanowi Estonia, kraj, w którym dążenia do podtrzymania struktur tożsamości narodowej oraz stworzenia odrębnych układów życia społecznego, politycznego i ekonomicznego wśród grup mniejszości narodowych, szczególnie Rosjan, są bardzo widoczne. Zmiana tranzycyjna, a następnie proces transformacji systemowej i związane z nią wysokie koszty społeczne spotęgowały w Estonii nastroje separatystyczne wśród mniejszości narodowych, powodując jednocześnie narastanie problemu narodowości i obywatelskości.

Estonia jest najmniejszym krajem spośród republik bałtyckich zarówno ze względu na zajmowane terytorium, jak i liczbę ludności⁶. Łącznie z 1500 wyspami kraj zajmuje powierzchnię 45 200 km² i zamieszkały jest przez ponad 120 mniejszości narodowych. Największą grupę mniejszościową stanowią Rosjanie. W 1989 r. zarejestrowano jedynie 22 narodowe wspólnoty kulturowe, których kluczowym zadaniem było podtrzymywanie kultury, tradycji i języka. Obecnie zarejestrowanych jest ponad 300 wspólnot kulturowych⁷. Zróżnicowana struktura narodowościowa jest przyczyną braku integracji społecznej,

³ W 1989 r. Rosjanie na Łotwie stanowili 34% ludności (905 500 osób), Łotysze 52% (1 387 800), Białorusini 4,5% (119 700), Ukraińcy 3,5% (92 100). Dane za: *Nacyonalnyj sostaw nasielenija SSSR. Pieriepis nasielenija 1989*, Moskwa 1991, s. 124–125.

⁴ Struktura narodowościowa ludności Estonii nie pozwalała na płynne wprowadzanie zmian o charakterze demokratycznym. W 1989 r. Estonia liczyła 1 565 700 mieszkańców: 963 300 Estończyków (61,5%), 474 800 Rosjan (30,3%), a pozostałe grupy narodowościowe zamieszkujące kraj to Ukraińcy 3,1% (48 300 osób), Białorusini 1,8% (27 700), a także Finowie, Łotysze. Dane za: *ibidem*, s. 140–141.

⁵ Szerzej: *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005.

⁶ J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, s. 7.

⁷ *Ethnic minorities in Estonia*, Kulturiministerium Estonian Ministry of Culture, <http://www.kul.ee/index.php?path=0x1377x1496x1608> (dostęp 20.01.2012).

a osiągnięcie konsensusu z Rosjanami zamieszkującymi na terenie Republiki jest bardzo trudne. Po odzyskaniu niepodległości przez Estonię w roku 1991 sytuacja Rosjan mieszkających na tym terenie uległa zmianie. Prozachodni kurs polityki zagranicznej obrany przez nowo powstałe państwo spowodował głęboki kryzys w relacjach z Moskwą, którego nasilenie spotęgowało członkostwo Estonii w organizacjach o charakterze międzynarodowym, Unii Europejskiej czy NATO. Mimo akceptacji przez rząd estoński wielu ustaw i programów integracyjnych, których nadrzędnym celem było zintegrowanie mieszkańców kraju, a tym samym poprawa statusu mniejszości narodowych mieszkających na terenie Republiki, konflikty na tle etnicznym wciąż są obecne wśród estońskiego społeczeństwa. Na dychotomię społeczną dodatkowo wpływają napięte relacje na linii Tallin – Moskwa. Rosja nieprzerwanie ciąży w kierunku posiadania jak największych wpływów zarówno ekonomicznych, jak i politycznych na tym obszarze. Celem Kremla jest zatem inicjowanie napięć społecznych, które osłabiają wszelkie procesy integracyjne oraz wpływają na destabilizację regionu⁸. Ograniczenie i łamanie praw mniejszości narodowych, brak poszanowania praw człowieka oraz utrudnianie procesu naturalizacji Rosjan mieszkających w Estonii to oskarżenia, jakie Rosja głosi na arenie międzynarodowej.

Celem naukowym podjętych badań jest poddanie analizie politologicznej sytuacji mniejszości rosyjskiej w Estonii po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. do roku 2010 w warunkach wielu zmian zachodzących w ustroju państwa z uwzględnieniem wymiaru politycznego, społecznego, ekonomicznego, religijnego oraz kulturowo-językowego. Autorka podjęła próbę egzegezy problematyki estońskiej w kontekście rosyjskiej mniejszości narodowej, odwołując się do szerokiego zakresu źródeł o charakterze pierwotnym. Nadrzędnym celem publikacji jest przedstawienie implikacji wynikających z aktywności rosyjskiej mniejszości narodowej dla państwa estońskiego oraz jego relacji z Rosją, ojczyzną historyczną, omawianej grupy. W ramach realizacji podjętych badań podjęta została także próba bilansu statusu prawnego rosyjskiej mniejszości narodowej w Estonii w świetle aktów prawnych zarówno krajowych, jak i międzynarodowych. Szczególne miejsce w przedstawionej analizie zajęła rosyjska mniejszość narodowa w życiu społecznym i politycznym Estonii. Badania objęły sferę praw obywatelskich, stanu demokracji etnicznej w Estonii, rosyjskich elit i partii politycznych uczestniczących w życiu politycznym kraju, a także partycypacji grup mniejszościowych w procesie decyzyjnym. Ważne dla podjętych rozważań były kwestie przyznawania obywatelstwa mieszkańcom, a następnie rezydentom Estonii. Pogłębionej refleksji naukowej Autorka poddała zagadnienia związane z procesem integracji społecznej, której

⁸ Szerzej: A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2005, s. 214–216.

prawidłowy przebieg wydaje się być kluczowy dla normalnego budowania, a następnie umacniania społeczeństwa obywatelskiego w Estonii. W ramach programowania i realizacji podjętych badań analizie poddane zostały także estońskie programy integracyjne, system edukacyjny oraz media z uwzględnieniem popularności i dostępności dla rosyjskiej mniejszości narodowej. Rozważania przedstawione zostały na tle wielu innych problemów, które po odzyskaniu niepodległości powstały w Estonii. Przeprowadzona analiza jest próbą zbilansowania polityki etnicznej Estonii, przedstawia sytuację państwa w okresie tranżycji i transformacji systemowej do współczesności. Przedmiotem badań były także relacje Estonii z Unią Europejską i Federacją Rosyjską.

Aby zrealizować wskazane cele, w monografii weryfikacji poddane zostały tezy badawcze. Główną supozycją jest destabilizujący wpływ rosyjskiej mniejszości narodowej na konsolidację społeczeństwa Estonii, wynikający przede wszystkim z liczebności omawianej grupy. W pracy przyjęta została także hipoteza, iż większość Rosjan zamieszkujących terytorium estońskie nie akceptuje nowej sytuacji społeczno-politycznej. Utrata dawnej pozycji oraz fakt przynależności do grupy mniejszościowej mają szerokie reperkusje dla funkcjonowania państwa estońskiego. Kolejną tezą badawczą opracowania jest twierdzenie, że mniejszość rosyjska w Estonii jest grupą dość monolityczną, a tym samym łatwiej podatną na wpływy określonych elit politycznych oraz organizacji o charakterze społecznym i politycznym. Spektrum aktywności rosyjskiej mniejszości narodowej w Estonii jest dość szerokie. Należy jednak wskazać, iż nie jest jednolite na terenie całego kraju. Różnorodność zależy przede wszystkim od liczebności Rosjan na danym obszarze oraz jego położenia geograficznego. W publikacji sformułowano także tezę, iż polityka etniczna państwa estońskiego, mimo wielu podejmowanych prób, nie jest na tyle skuteczna, aby zintensyfikować działania w zakresie integracji społecznej. Mniejszość rosyjska w Estonii stanowi zatem odrębną grupę społeczną, czego bezpośrednią konsekwencją jest brak właściwej polityki etnicznej, co w konsekwencji staje się źródłem konfliktu społecznego. Nie można pominąć kwestii członkostwa Estonii w strukturach Unii Europejskiej oraz analizy polityki estońskiej w stosunku do rosyjskiej mniejszości narodowej i jej zgodności ze standardami europejskimi.

Monografia jest próbą stworzenia spójnej analizy rzeczywistości estońskiej, w której etniczność⁹ odgrywa bardzo ważną rolę zarówno w ujęciu społecznym, politycznym, jak i ekonomicznym. W publikacji przyjęto, że praktyczne

⁹ Termin „etniczność” został po raz pierwszy wprowadzony do siatki pojęciowej politologii i socjologii przez amerykańskiego badacza D. Riesmana w 1953 r. Wówczas etniczność oznaczała warunek przynależności do danej wspólnoty etnicznej oraz dumę etniczną. Od początku XIX w. w literaturze przedmiotu rozwinęły się cztery nurty badań nad etnicznością: primordializm, instrumentalizm, konstruktywizm i funkcjonalizm.

ujęcie etnopolityki współtworzą trzy zależne od siebie czynniki: etniczność, organizmy etnopolityczne oraz procesy etnopolityczne.

Aby zweryfikować hipotezę badawczą, w publikacji zastosowano następujące metody badawcze. Kluczowe dla tematu były metody systemowa i porównawcza, zastosowano także metodę decyzyjną, historyczną oraz analizę dokumentów. Metoda systemowa pozwala na ujęcie i potraktowanie mniejszości rosyjskiej w Estonii jako elementu systemu, który pod wpływem różnorodnych bodźców zewnętrznych oraz wewnętrznych ulega przekształceniom. Metoda ta umożliwiła zbadanie systemu jako całości składającej się z elementów wzajemnie od siebie zależnych, ponadto ukazanie warunków, w jakich wskazana całość funkcjonuje, oraz poszukiwanie źródeł przekształceń systemu, w jego zdolności do samosterowania i oddziaływania na otoczenie¹⁰.

Metoda porównawcza pozwala na porównanie dwóch różnych systemów lub układów, a także ich części. Elementy te niekoniecznie muszą mieć wymiar polityczny. Bezpośrednim celem prowadzenia badań komparatystycznych jest wskazanie cech podobnych lub odróżniających instytucji oraz zachodzących procesów politycznych. Znaczenie badań porównawczych dla nauk o polityce jest istotne. Dostarczają one bowiem materiałów niezbędnych do podejmowania optymalnych decyzji politycznych, co dalej odgrywają znaczącą rolę w kształtowaniu politycznej świadomości obywateli. Podstawowa trudność, która ujawnia się przy zastosowaniu metody komparatystycznej, polega na właściwym doborze przedmiotu porównywanych zjawisk. Metoda zakłada bowiem konfrontację dwóch lub większą ilość zjawisk lub obiektów lub ich części. Wynik badania powinien zatem ustalać zakres danego podobieństwa lub różnic¹¹. Zadaniem politologii jest formowanie twierdzeń dotyczących życia politycznego społeczeństw. Prawdziwość tych twierdzeń może być weryfikowana na podstawie prowadzonych porównań¹². W kontekście problematyki rosyjskiej mniejszości narodowej w Estonii metoda ta jest szczególnie cenna, ponieważ pozwala na porównanie funkcjonowania dwóch grup narodowościowych, estońskiej i rosyjskiej. Komparatyka może być prowadzona na dowolnych obszarach funkcjonowania poszczególnych grup, politycznym, społecznym czy ekonomicznym.

Celem zbadania przedstawianego zagadnienia zastosowane zostały także metoda decyzyjna, ujęcie historyczne oraz analiza instytucjonalno-prawna, która stanowi istotne uzupełnienie metodologiczne. Analiza instytucjonalno-prawna polega na rozpatrywaniu aktów normatywnych tworzonych przez funkcjonujące instytucje państwowe i organy organizacji międzynarodowych.

¹⁰ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 2001, s. 45–46.

¹¹ *Ibidem*, s. 46–47.

¹² *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, Kraków 2006, s. 255.

Wskazywanie korelacji przyczynowo-skutkowych między poszczególnymi wydarzeniami z przeszłości Estonii a kształtowaniem się sytuacji obecnej kraju możliwe jest dzięki zastosowaniu metody historycznej. Metoda ta pozwalana na poszukiwanie i badanie genezy zjawisk politycznych. A. Chodubski wskazał, iż efekty metody historycznej należy interpretować w następujący sposób: „Badania historyczne zjawisk politycznych służą politologii jako substrat hipotez. Historia dostarcza politologii materiału do szerokich generalizacji”¹³.

Analiza rzeczywistości politycznej oraz jej wpływ na decyzje różnych ośrodków, które wywołują zmiany w systemie, przeprowadzona została przy wykorzystaniu metody decyzyjnej. Metoda decyzyjna cechuje się zmiennością w zależności od przyjętej siatki pojęć. Spektrum zastosowania metody zawarte jest w określonych elementach. Są to przede wszystkim ośrodek decyzyjny, proces decyzyjny, decyzja polityczna oraz implementacja polityczna. Metoda decyzyjna nie tylko pozwala na odformalizowanie badań, co stanowi jej zdecydowaną zaletę, daje także możliwość badania mechanizmów życia politycznego w zwiększonym zakresie niż pozostałe metody. Z drugiej strony przedstawiona metoda nie jest wolna od wad. Przede wszystkim zbyt wiele uwagi w procesie badania poświęcane jest na aspekty związane z techniką podejmowania decyzji. Co więcej, wiele czynników determinujących procesy decyzyjne, z różnych względów, pozostaje niedostępnych w procesie analizy.

Współczesne zmiany o charakterze globalnym prowadzą do coraz to nowszych procesów ujednociających świat. Szczególne miejsce wśród tych przemian zajmują społeczeństwa podzielone etnicznie. Poniższa analiza jest próbą nakreślenia pozycji Rosjan w Estonii, kraju który w wyniku przemian społeczno-politycznych na początku lat 90. stanął w obliczu nowego problemu, jakim była zróżnicowana struktura społeczna. Problematyka republik bałtyckich wciąż pozostaje tematem niszowym w polskiej literaturze naukowej, a zwłaszcza politologicznej. Nie ma jak dotąd publikacji, która podejmowałaby jednocześnie aspekt przemian na tle politycznym, gospodarczym i społecznym, z uwzględnieniem problematyki mniejszości narodowych zamieszkujących na tym obszarze. W zakresie badań powadzonych nad mniejszościami narodowymi należy podkreślić dorobek Walerego Baluka¹⁴ i Henryka Chałupczaka¹⁵.

¹³ A.J. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2006, s. 127.

¹⁴ W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002; *Wybrane problemy badań wschodnich*, red. W. Baluk, Wrocław 2007; W. Baluk, *Asymetria w stosunkach Federacji Rosyjskiej z państwami obszaru WNP*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, red. A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń, Łódź, Warszawa, Toruń 2008; *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, red. R. Herbut, W. Baluk, Wrocław 2010.

¹⁵ H. Chałupczak, *II Rzeczpospolita a mniejszość polska w Niemczech*, Lublin 1991; idem, *Rzeczpospolita a mniejszość polska w Niemczech*, Poznań 1992; idem, *Szkolnictwo polskie*

Autorzy w swoich publikacjach koncentrują się na kwestiach związanych problematyką narodowościową. Publikacje Andrzeja Wierzbickiego należą również do grona szczególnie ważnych dla autorki oraz omawianego problemu. Autor ten w swoich badaniach koncentruje się na kwestiach etnopolityki, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru przestrzeni poradzieckiej¹⁶. Temat republik bałtyckich z uwzględnieniem płaszczyzny politycznej oraz funkcjonujących w krajach instytucji omawia szeroko w swoich publikacjach Jacek Zieliński, koncentrując się przede wszystkim na rekonstrukcji i funkcjonowaniu instytucji ustrojowych w Estonii, na Litwie i Łotwie. W swoich publikacjach autor przeprowadza analizy konstytucyjnych podstaw państwa prawa, systemu partyjnego, systemu wyborczego, systemu ochrony prawnej i gwarancji praw człowieka, a także struktury władzy wykonawczej, ustawodawczej, sądowniczej i lokalnej¹⁷.

Aspekty zawarte w publikacji znalazły dotychczas jedynie częściowe naświetlenie w literaturze przedmiotu. Autorzy poddają analizie wybrane aspekty dotyczące mniejszości rosyjskiej w Estonii. Na gruncie literatury polskiej należy wymienić prace: Piotra Eberharda, *Między Rosją a Niemcami* (Warszawa 1995) oraz *Sytuacja narodowościowa współczesnej Estonii* (Warszawa 1998), Jacka Lewandowskiego, *Estonia* (Warszawa 2001) oraz *Historia Estonii* (Wrocław 2002), Jarosława Sozańskiego, *Prawa mniejszości narodowych w niepodległej Litwie, Łotwie i Estonii* (Warszawa 1998), a także Marcina Kosienkowskiego, *Strategia adaptacyjna Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich* (Toruń 2006). Na gruncie literatury estońskiej nie ma opracowania, które odwołuje się zarówno do kwestii mniejszościowych,

w Niemczech 1919–1939, Lublin 1996; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000; idem, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce 1990–1995*, Lublin 1996; *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar społeczny*, red. H. Chałupczak, M. Pietraś, E. Pogorzała, Zamość 2013; *Ethnic Policy in Contemporary East Central European Countries*, eds H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015; *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015; *Polityka etniczna: teorie, koncepcje, wyzwania*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, E. Pogorzała, T. Browarek, Lublin 2015.

¹⁶ A. Wierzbicki, *Rosja, etniczność i polityka*, Warszawa 2011; idem, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008; idem, *Demokracja gospodarcza i dialog społeczny. Prawo pracy*, [w:] *Społeczeństwo i polityka*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2002; idem, *Polityka społeczna i kwestie społeczne*, [w:] *ibidem*; A. Wierzbicki, *Etniczność w radzieckim procesie państwo- i narodotwórczym*, Wielichowo 2013.

¹⁷ J. Zieliński, *Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa 2004; idem, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000; idem, *Parlament Łotwy*, Warszawa 1997.

jak i szerokiego spektrum aspektów związanych z budowaniem i umacnianiem procesów demokratycznych w Estonii, podkreślając kompatybilność wskazanych treści. A. Verschik prowadzi szerokie badania w zakresie estońskiej polityki językowej, publikując swoje prace przede wszystkim w języku estońskim, a także angielskim: *Mixed copying in blogs: evidence from Estonian-Russian language contacts*, „Journal of Language Contact” 2016, no 9(1), s. 186–209; *Keelt ei peaks raami suruma. Maaleht*, Tallinn 2016; *Convergence in Estonia’s Russian: Directional vs. static. vs. separative verb*, „International Journal of Bilingualism” 2006, no 8(4), s. 383–404. Na uwagę zasługują także publikacje przygotowane przez Anastassję Zabrodską, prowadzącą badania w ramach polityki narodowościowej i językowej Estonii: *What is my country to me? Identity construction by Russian-speakers in the Baltic countries*. „Sociolinguistic Studies”, no 9; *Ethnicity, Language and Culture in a Post-Soviet Multi-Ethnic City. Abstracts: Sociolinguistics Symposium 19. Language and the City. Berlin, August 21–24, 2012*, eds M. Hüning, U. Reich, Berlin 2012, s. 16–121. W literaturze zagranicznej należy wskazać artykuły P. Van Elsuwage’a oraz prace: Toivo U. Rauna, *Estonia and the Estonians* (Standford University, Hoover Press 2001); *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve: The TIES study in Estonia*, eds R. Vetik, J. Helemäe (Amsterdam University Press 2011) oraz *Ethnopolitics in the New Europe*, eds J.T. Ishiyama, M. Breuning (London 1998). Prace poświęcone *stricte* problematyce estońskiej to przede wszystkim publikacje autorstwa Raivo Vetika, *Ethnic Conflict and Accommodation in Post-Communist Estonia*, „Journal of Peace Research” 1993, no 30(3), s. 271–280.

W pracy wykorzystane zostały oficjalne dokumenty, ustawy, raporty organizacji międzynarodowych, raporty estońskie i rosyjskie, programy integracyjne, umowy oraz inne analizy o charakterze prawnym, społecznym i ekonomicznym, które autorka uzyskała głównie w czasie wyjazdów studyjnych i stażu, na Uniwersytecie w Tallinie w lutym 2010 r., oraz w kwietniu 2010 r. na Państwowym Uniwersytecie w Tule. Dokumenty i analizy stanowią przede wszystkim o przyjętych rozwiązaniach w kwestii przyznawania obywatelstwa Estonii, zawierają szczegółowe opisy i harmonogramy wdrażania programów integracyjnych, są potwierdzeniem aktywnej partycypacji rosyjskiej mniejszości narodowej w życiu społecznym i politycznym Estonii.

Publikacja jest innowacyjną analizą mniejszości rosyjskiej w Estonii po 1991 r. uwzględniającą płaszczyznę polityczno-społeczną. Przeprowadzone przez Autorkę badania są próbą odpowiedzi na deficyt w ramach rozważań w zakresie republik bałtyckich z uwzględnieniem czynnika narodowościowego ze szczególnym wskazaniem na Estonię. W rozdziale pierwszym pracy podjęte zostały rozważania dotyczące zagadnień teoretycznych i definicyjnych, pozwalających na sklasyfikowanie rosyjskiej mniejszości narodowej w Estonii.

W rozdziale drugim publikacji poddane analizie zostały kwestie związane z specyfiką mniejszości rosyjskiej w Estonii. Szczegółowo przedstawione zostały czynniki determinujące rozmieszczenie przestrzenne ludności rosyjskiej, a także zagadnienia związane z ogólną charakterystyką danej grupy społecznej. Szczególne znaczenie dla zintensyfikowania wagi problemu miały wydarzenia historyczne, które stały się ogniwem dalszego rozwoju mniejszości rosyjskiej na tych terenach oraz wpływające bezpośrednio na kwestię statusu mniejszości narodowych przemiany demokratyzacyjne.

W rozdziale trzecim skupiono swoją uwagę na analizie aktów prawa wewnętrznego oraz międzynarodowego w kwestii praw i wolności przysługujących grupom mniejszościowym w Estonii. Poszczególne dokumenty organizacji międzynarodowych przedstawiają szerokie spektrum praw i wolności przysługujących grupom mniejszościowym. Co więcej, estońskie prawo krajowe reguluje status mniejszości narodowych w kraju na szczeblu konstytucyjnym oraz ustawowym, z uwzględnieniem tak ważnej z punktu widzenia przedstawicieli mniejszości narodowych kwestii przyznawania obywatelstwa kraju.

Rozdział czwarty pracy jest analizą życia politycznego Estonii z uwzględnieniem pozycji i praw wyborczych przyznanych przedstawicielom mniejszości narodowych w kraju. Szczególne miejsce zajmuje kwestia demokracji etnicznej, która w Estonii z uwagi na znaczącą liczbę ludności naturalizowanej odgrywa szczególną rolę.

W rozdziale piątym rozpatrywane są kwestie z zakresu płaszczyzny społecznej. W kontekście mniejszości narodowych kwestie związane z procesami integracji wewnątrzspołecznej oraz edukacji dzieci i młodzieży pochodzącej z innych niż estońskie grup narodowych są szczególnie ważne dla prawidłowo funkcjonującego społeczeństwa demokratycznego. Należy jednak podkreślić, iż szczególnie znacząca dla grup mniejszościowych jest możliwość podtrzymywania i kultywowania rodzimej tradycji i kultury narodowej. Dostęp do rosyjskojęzycznych środków masowego przekazu jest zatem kluczowy dla Rosjan zamieszkujących na terenie Estonii.

Rozdział szósty jest analizą wpływu czynników zewnętrznych na Estonię. Członkostwo w Unii Europejskiej zmieniło estońską rzeczywistość polityczną, gospodarczą i społeczną. Okres przedakcesyjny był czasem dużych zamian w zakresie praw mniejszości narodowych w kraju. Proces europeizacji zdecydowanie poprawił sytuację tej mniejszości narodowej, jednocześnie otwierając przed Estonią nowe perspektywy. Z drugiej strony stosunki z Rosją nie są estońskiemu rządowi obojętne. Budowanie pozytywnych relacji państwowych jedynie z państwami Unii Europejskiej i ignorowanie Rosji nie jest odpowiednią taktyką, mając tak olbrzymiego i wpływowego sąsiada. Choć w relacjach między Rosją i Estonią wiele było kryzysów, Estonia wierzy, że normalizacja stosunków jest możliwa.

ROZDZIAŁ 1

ETNICZNOŚĆ I MNIEJSZOŚCI NARODOWE W PERSPEKTYWIE BADAWCZEJ

1.1. Etniczność

Etniczność, rozpatrywana według założeń prymordializmu, jest wrodzoną cechą człowieka kształtującą jego tożsamość. Płaszczyzną odniesienia jest wówczas społeczeństwo lub przyroda. Takie ujęcie etniczności pozwala przyjąć, że jest ona podstawową, niezmienną i bezwarunkową cechą określającą tożsamość jednostki. Ujęcie instrumentalne traktuje etniczność jako narzędzie wykorzystywane w procesie pozyskiwania zasobów ekonomicznych i walce o władzę. Dana zbiorowość mobilizuje się w określonych warunkach. Poszczególni członkowie danej grupy mają do wyboru wiele płaszczyzn określających ich tożsamość, takich jak rodzina, klasa społeczna, wyznawana religia, płeć czy grupa etniczna. Konstruktivism zakłada, że etniczność jest wytworem intelektualnym, świadomie stworzonym przez naukowców, pisarzy czy polityków. Wówczas to świadomość kształtuje wyobrażenie danego człowieka o przynależności do danej grupy etnicznej. Podejście funkcjonalne zakłada, iż etniczność jest procesem przejściowym, który ograniczony jest kryterium czasowym. Funkcjonalizm zakłada istotną rolę kultury jako jednego z przekazywanych kanonu norm i wartości¹.

W politologii etniczność może być ujawniana w wielu kontekstach. Należy jednak wyróżnić dwie podstawowe interpretacje, które wskazują na etniczność rozumianą jako przedmiot i przedmiot polityki². Etniczność w ujęciu podmiotowym interpretowana jest jako grupa etniczna o sformalizowanej strukturze. Ujęcie podmiotowe uzupełnione jest przez dodatkowe konteksty, tj. chronologia czy geografia³.

Co ważne, należy podkreślić upolitycznienie samego terminu etniczności. Zjawisko to jest szczególnie charakterystyczne dla kontynentu europejskiego i trwa od czasów średniowiecznych. Jak wskazuje J. Rothschild, etniczność „nie była politycznym problemem w starożytnych i średniowiecznych imperiach”⁴.

¹ A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 45.

² E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1991, *passim*. Szerzej: H. Chałupczak, *Paradygmat badawczy polityki etnicznej jako polityki etnicznej państwa*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce i w Europie*, red. A. Sakson, Toruń 2014, s. 24–25.

³ H. Chałupczak, *Paradygmat badawczy polityki...*, s. 23–25.

⁴ J. Rothschild, *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*, New York 1981, s. 41, za R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *Polityka etniczna: próba teoretycznej konceptualizacji*,

Rozwój techniki i postępujące procesy modernizacji sprzyjały postępującemu unarodowieniu państw, a tym samym pojawiło się ciążenie w kierunku zmarginalizowania czy wręcz wyeliminowania różnorodności etnicznej dzięki podejmowanym działaniom o charakterze politycznym. W powstających państwach narodowych pojawił się czynnik dyskryminacji innych grup etnicznych czy kulturowych⁵.

Cechy polityzacji etniczności wskazuje J. Rothschild, jeden z pionierów zajmujących się tym zjawiskiem. Po pierwsze, wskazanie danej wspólnoty etnicznej działania polityki w celu umacniania tradycji, kultury i wartości danej grupy, po drugie, aktywizacja i pobudzenie ciekawości w kierunku zainteresowania własną grupą etniczną, po trzecie, etniczna mobilizacja. Finałnym akcentem jest kwestia nadzoru i wpływu na zachowanie polityczne wskazanej grupy etnicznej⁶.

Zjawiskiem odwrotnym do przedstawionego jest etniczacja polityczności. Znaczenia tego pojęcia można upatrywać w zjawisku reetniczacji. Termin ten należy rozumieć jako dekonstrukcję określonych, często utrwalonych form współczesnego państwa o charakterze narodowym. Każdy proces zmiany czy też dekonstrukcji może przybierać różnorodne formy. Jedną z nich może być nakaz, uznany przez przepisy prawne, akceptacji odrębności etnicznej. Innym przejawem działania może być głoszenie postulatów wzywających do autonomii zarówno w sferze kultury, jak i polityki. Przełom nowego stulecia pokazał, iż procesy zmierzające ku rozdrobnieniu czy też fragmentaryzacji na poziomie państwowym i etnicznym stają się coraz bardziej dynamiczne. Z pewnością jest to zjawisko odwrotne do trendu obecnego w wieku XX, scalenia czy też spojenia etnicznego⁷.

1.2. Tożsamość narodowa

Nierozzerwalnie z etnicznością związana jest tożsamość narodowa, która w obliczu postępujących procesów globalizacji oraz powstawiania państw wielonarodowych wymaga szczególnej ochrony i uwagi. Termin „tożsamość” jest bardzo mocno zakorzeniony w psychologii czy też psychoanalizie, skąd został zapożyczony początkowo przez socjologów, a następnie przez politologów⁸.

[w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015, s. 23–24.

⁵ R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *Polityka etniczna...*, s. 23–24.

⁶ J. Rothschild, *Ethnopolitics...*, s. 5–6.

⁷ R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *Polityka etniczna...*, s. 24–25.

⁸ Z. Bokszański, *Tożsamość, interakcja, grupa*, Łódź 1989, *passim*.

Tożsamość narodowa interpretowana jest jako forma tożsamości zbiorowej czy też grupowej. Kwestią nadrzędną jest przynależność danych jednostek do grupy społecznej. Ważne jest, iż tożsamość grupy nie może być postrzegana przez pryzmat poszczególnych jednostek. Zbiorowość nie jest jednym organizmem, tylko grupą, w której każdy ma swoje indywidualne cechy, dlatego też jako twór nigdy nie będzie jednorodny.

J. Kukułka wyróżnił trzy podstawowe elementy tożsamości narodowo-państwowej. Pierwszym komponentem jest tożsamość etniczno-narodowa, która powstaje w wyniku zjednoczenia członków danej społeczności dzięki więzom o charakterze historycznym czy językowym. Drugim jest tożsamość kreowana poprzez uczestnictwo w danej grupie lub systemie politycznym. Cechą charakterystyczną tego rodzaju tożsamości jest emocjonalny związek lub poczucie uczuciowej przynależności do danej zbiorowości. Tożsamość, której podstawę stanowi doświadczenie i emocjonalny związek jednostki z danym miejscem, jest trzecim komponentem wskazanym przez J. Kukułkę. Taki rodzaj emocjonalnego związku nosi nazwę geopietyzmu lub topofilii⁹. Obszary kulturowe i historyczne są czynnikami, które w największy sposób wywierają wpływ na kształtowanie tożsamości. Tożsamość narodowa jest zatem wytworem długotrwałego procesu narodotwórczego, ulega ciągłym zmianom i przekształceniom, ponieważ dopasowywana jest do nowych warunków zmieniającego się świata.

Kolejne pokolenia podejmują próby zmiany i dostosowania się do nowych realiów bytu. Nasilenie zmian i wzmocnienie poczucia tożsamości narodowej następuje w momentach trudnych dla danej wspólnoty narodowej¹⁰. W ten sposób intensyfikowała się również tożsamość narodowa Rosjan zamieszkujących ziemie estońskie. Polityka państwa estońskiego, szczególnie na początku lat 90., nie miała na celu pomocy i integracji Rosjan w struktury państwa. Przeciwnie, przybierała formy dalece odbiegające od próby konsensualnego łagodzenia sporów wewnątrzspołecznych i niwelowania powstających barier. Takie działania doprowadziły do większego wyalienowania Rosjan z estońskiego społeczeństwa. Tożsamość narodowa pozwoliła im na odróżnienie się od innych grup narodowościowych zamieszkujących na terytorium Estonii¹¹.

⁹ J. Kukułka, *Powstanie i istota tożsamości narodowej pod koniec XX w.*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, red. S. Bieleń, M. Góralski, Warszawa 1999, s. 11–12. Szerzej: Y.F. Tuan, *Topofilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, New York 1974.

¹⁰ A. Wierzbicki, *Rosja, etniczność i polityka*, Warszawa 2011, s. 56–57.

¹¹ W przeszłości tożsamość narodowa społeczeństw często była ograniczona do tożsamości jednej, dominującej grupy, najczęściej klasy panującej. Stałe wartości i nie zmieniające się poglądy były fundamentem tożsamości narodowej. Współczesne państwa, w których dominuje dynamika, rozwój, pluralizm polityczny i mobilność społeczna,

Ważnym komponentem tożsamości narodowej są organizmy etnopolityczne. Są to różnorodne formy funkcjonowania życia społecznego i politycznego w danym państwie. Obejmują także szereg norm prawnych i politycznych, a także powstałych w wyniku wieloletniej tradycji i doświadczeń instytucji o charakterze etniczno-społecznym. Reprezentacja przedstawicieli wspólnot etnicznych oraz ich partycypacja w strukturach władzy objęta jest przez wciąż zmieniające się procesy etnopolityczne. Ponadto obejmują one także szeroko rozumiane kwestie językowe, procesy narodotwórcze oraz działalność organizacji etnicznych o charakterze społeczno-politycznym. Organizmy etnopolityczne wpływają na podtrzymanie wymiaru wartości i kultury danego narodu.

1.3. Mniejszości narodowe

„Mniejszość narodowa” jako pojęcie nie zostało jeszcze jednolicie sklasyfikowane. Na gruncie prawa międzynarodowego nie wytworzono jednej, legalnie funkcjonującej definicji tego terminu. Ujęcie określenia mniejszości narodowej na gruncie prawnym jest zatem bardzo nieostre i wielopłaszczyznowe. Pierwsze regulacje prawne dotyczące mniejszości pojawiły się po I wojnie światowej i były ściśle związane z ustaleniami Traktatu Wersalskiego z 28 czerwca 1919 r.¹² Kwestie ochrony i praw mniejszości narodowych wielokrotnie omawiane były także na posiedzeniach ONZ, Rady Europy, a także KBWE. Spośród wielu dokumentów stanowiących o statusie i prawach mniejszości narodowych Powszechna Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela jest podstawowym aktem prawnym odnoszącym się do tych kwestii. Mimo to nie zawiera jednolitej i spójnej definicji mniejszości narodowych, która mogłaby stanowić wykładnię na gruncie prawa¹³. W dokumentach o charakterze międzynarodowym obok określenia „mniejszość narodowa” używana jest także terminologia mniejszości etnicznych, religijnych i językowych¹⁴. Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 18 grudnia 1992 r. przyjęło deklarację o prawach osób należących do mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych i językowych. Dokument odnosi się do wszystkich wymienionych rodzajów grup mniejszościowych łącznie lub

w zdecydowanie większym stopniu zmagają się z określeniem i podtrzymaniem własnej tożsamości. Szerzej: S. Sulowski, *Nowa tożsamość i nowa polityka zagraniczna Niemiec: między tradycją państwa narodowego a imperatywem integracji*, [w:] *Nowa tożsamość...*

¹² W. Michowicz, *Polska wobec traktatu i procedury mniejszościowej w latach 1920–1934*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1960, ser. I, z. 15.

¹³ B. Mikołajczyk, *Mniejszości w prawie międzynarodowym*, Katowice 1996, s. 34–35.

¹⁴ Takie określenia grup mniejszościowych zostały zawarte w art. 27 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, dokument przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 19 grudnia 1968 r. w Nowym Jorku.

1. Etniczność i mniejszości narodowe w perspektywie badawczej

wykorzystywane są określenia „mniejszości narodowe i etniczne”. Wymienne używanie tych dwóch nazw prowadzi jednak do niejasności interpretacji zagadnienia. Pojęcia „mniejszość etniczna” i „mniejszość narodowa” nie są bowiem jednoznaczne i nie mogą być używane wymiennie przy określeniu tej samej grupy mniejszościowej. Termin „mniejszość etniczna” jest pojęciem szerszym niż „mniejszość narodowa”¹⁵.

W dokumentach i aktach prawa międzynarodowego stosowane jest powszechnie określenie „mniejszość etniczna” lub „pochodzenie etniczne”, jednak w wielu umowach o charakterze dwustronnym lub wielostronnym używane jest określenie „mniejszość narodowa” lub „pochodzenie narodowe”. Takie rozgraniczenie nie może być jednak przyjęte za powszechnie obowiązującą regułę. UNESCO w swojej konwencji dotyczącej zwalczania dyskryminacji w oświacie używa określenia mniejszości narodowych. Konwencja Praw Dziecka stanowi o poszanowaniu praw dzieci bez względu na ich pochodzenie narodowe czy etniczne. Należy zatem rozgraniczyć, że mniejszość narodowa zamieszkuje teren obcego państwa, utożsamiając się jednocześnie i utrzymując więzi ze swoim krajem macierzystym. Mniejszość etniczna, za rozważaniami Marka Waldenberga, jest mniejszą pod względem liczebnym grupą danego społeczeństwa, jednak w odróżnieniu od mniejszości narodowej, podobnie jak większość społeczeństwa utożsamia się z zamieszkiwanym terytorium, traktując je jako własne¹⁶. Silne utrwalenie pojęcia mniejszości narodowej charakterystyczne dla kontynentu europejskiego ma bezpośredni związek ze szczególną sytuacją, która w wyniku wielu przemian historycznych zaistniała w Europie. Częste zmiany granic państwowych oraz związane z tym przemieszczenia licznych grup narodowych wpłynęły bezpośrednio na silniejsze utrwalenie tego pojęcia, które w pełni oddaje zarówno stan faktyczny, jak i prawny tych grup. Warto zatem odnotować, iż w europejskich aktach prawnych, tj. Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r.¹⁷ czy dokumentach opracowanych przez Radę Europy, powszechnie używane są pojęcia „mniejszość narodowa” i „pochodzenie narodowe”¹⁸.

W ustawodawstwie państw europejskich po II wojnie światowej terminy „mniejszość narodowa” i „mniejszość etniczna” powszechnie używane są obok

¹⁵ B. Mikołajczyk, *Mniejszości...*, s. 15.

¹⁶ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowej i Wschodniej: dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 26.

¹⁷ Art. 14 dokumentu stanowi o zakazie dyskryminacji, odwołując się jednocześnie, iż pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do grupy mniejszościowej nie może być powodem dyskryminacji jednostki.

¹⁸ S. Pawlak, *Ochrona mniejszości narodowych w Europie*, Warszawa 2001, s. 71–72.